

*До сторіччя
від дня народження Олени Апанович*

NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY of UKRAINE
INSTITUTE of MANUSCRIPT

Olha Stepchenko, Olha Bodak, Liudmyla Shcherba

**ARCHIVE OF UKRAINIAN HISTORIAN
OLENA APANOVYCH
IN THE INSTITUTE OF MANUSCRIPT
OF VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF
UKRAINE**

**Biographic research
Scientific catalog**

Kyiv 2019

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПISУ

Ольга Степченко, Ольга Бодак, Людмила Щерба

**АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА
ОЛЕНИ АПАНОВИЧ
В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

**Біографічне дослідження
Науковий каталог**

КИЇВ 2019

ББК Т1 (4Укр)Апанович я1 +2II(4Укр)6+Ч734(4Укр)751, 11
УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171]:[930.253:94]Апанович О.

Степченко О.П., Бодак О.П., Щерба Л.С. Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : біографічне дослідження : науковий каталог / відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2019. 268 с.

Видання репрезентує архівну спадщину відомого українського історика та громадської діячки, яскравої представниці наукової та культурної еліти України другої половини ХХ ст. Олени Михайлівни Апанович, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог містить описання документів особового архівного фонду, що є ґрунтовною джерельною базою для вивчення постаті О.М. Апанович, її наукової діяльності, зокрема як дослідниці українського козацтва та особистості першого президента Національної академії наук України В.І. Вернадського, творчої та громадської праці.

Структура каталогу обумовлена видовим складом документів архіву, укладених за основними принципами систематизації матеріалів особових архівних фондів. Переважна більшість документів із фонду О.М. Апанович залучається до наукового обігу вперше.

Науково-довідковий апарат видання включає іменний, географічний покажчик, покажчик установ та організацій.

Для науковців, істориків, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться історією науки та культури України.

Редакційна колегія

Л.А. Дубровіна (голова), О.С. Боляк (відповідальний секретар), Г.В. Боряк,
Н.М. Зубкова, Г.І. Ковальчук, Т.В. Коваль, Н.А. Шип

Рецензенти

С.В. Віднянський
Т.В. Добко

Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського,
протокол № 2 від 19.12.2018 р.

Робота виконана за рахунок коштів бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230)

ISBN 978-966-02-8784-6 (друковане видання)

ISBN 978-966-02-8785-3 (електронне видання)

© Степченко О.П., Бодак О.П., Щерба Л.С., 2019
© НБУВ, 2019

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА

Основні віхи життя та діяльності Олени Апанович в історичному вимірі архівної спадщини Інституту рукопису НБУВ	9
Архівна спадщина Олени Апанович в Інституті рукопису НБУВ: принципи систематизації та описування документів	25

КАТАЛОГ

Біографічні матеріали

Автобіографія, посвідчення, щоденники	35
Ювілейні матеріали, почесні грамоти, подяки	38
Матеріали про О.М. Апанович	41

Наукові та творчі документи

Монографії, дисертація	43
Статті, замітки	46
Доповіді, тези доповідей	67
Лекції та матеріали до них	70
Інтерв'ю, виступи	71
Сценарії	74
Списки наукових праць	76

Підготовчі матеріали до наукових праць

Документи з козацької тематики.....	77
Історико-краєзнавчі дослідження	79
Дослідження рукописної спадщини України	80
Джерелознавчі дослідження з історії науки. В.І. Вернадський та його наукова спадщина	81
Бібліографії, виписки, нотатки	84

Рецензії

Рецензії О.М. Апанович на праці інших осіб	86
Рецензії на праці О.М. Апанович	97

Документи службової та громадської діяльності

Центральний державний історичний архів УРСР. Видавничі та трудові договори, рекомендації	104
Інститут історії АН УРСР	107
Центральна наукова бібліотека АН УРСР	111

Наукові експедиції. Проблеми збереження та увічнення пам'ятних місць запорозького козацтва	114
Комісія Академії наук УРСР з розробки наукової спадщини академіка В.І. Вернадського	119
Епістолярна спадщина	
Офіційне листування	120
Адресати	120
Кореспонденти	121
Приватне листування	126
Адресати	126
Кореспонденти	134
Фотодокументи	
Фотоматеріали до праць О.М. Апанович	168
Фотографії О.М. Апанович	172
Матеріали інших осіб	173
ПОКАЖЧИКИ	
Іменний покажчик	183
Покажчик установ та організацій	192
Географічний покажчик	197
Список абревіатур	202
Фотодокументи	205
Список ілюстрацій	263
Summary	266

ПЕРЕДМОВА

***«Вважаю своїм громадським обов'язком
працювати над поверненням
нашому народу вкраденої у нього
національної історичної пам'яті...»***

Олена Апанович

Основні віхи життя та діяльності Олени Апанович в історичному вимірі архівної спадщини Інституту рукопису НБУВ

Серед діячів науки та культури, творчим доробком яких пишається Україна, почесне місце посідає Олена Михайлівна Апанович (1919–2000), історик, архівіст, громадська діячка, письменниця, чиє ім'я відоме далеко поза межами нашої держави. Більша частина життя невтомної дослідниці української історії, зокрема її козацької доби, припала на часи тоталітарного радянського режиму, в ідеологічні лежачата якого вона неодноразово потрапляла через власну наукову принциповість та чесність. Отож у часи антиукраїнських репресій і переслідувань її ім'я поряд з іменами Михайла Брайчевського, Олени Компан, Ярослава Дзири стало символом мужності і нескореності. Саме за історичну правду, за українське слово була накладена анафема на ім'я вченої. Вона, разом зі своїми однодумцями-істориками, разом із поколінням «шістдесятників», підняла голос протесту проти нищення українських національних святинь.

Крок за кроком О. Апанович піднімалася до вершини своєї слави – спочатку це було знайомство з архівними першоджерелами, яке спричинило до захоплення історичним минулим України, вимагало досконалого оволодіння методами історичного аналізу, наукового описування, палеографічного дослідження, знання таких складних спеціальних історичних дисциплін, як кодикологія і кодикографія, теоретичне книгознавство, камеральна та едиційна археографія. Наступний період її діяльності пов'язаний з історією науки та особистостями, які збагатили світове знання своїми новітніми розробками, зокрема з фундатором та першим президентом Української академії наук В. Вернадським, присвоєння імені якого головній бібліотеці України було ініційоване саме Оленою Михайлівною. Та все ж найбільшим захопленням ученої була тема українського козацтва як феномена національної та світової історії й культури. Завдяки її літературній обдарованості, таланту пропагандиста і популяризатора ця практично заборонена радянською ідеологією тема вийшла на широкий науковий простір, здобула прихильників і послідовників, допомогла глибше проникнути в суть славної сторінки української історії.

Вихід у світ кожної книги Олени Михайлівни був знаковою подією в житті української наукової та культурної громади. Її твори, написані гарною живою мовою, доносили правду про видатних героїв української давнини – Сагайдачного, Виговського, Хмельницького, Мазепу, Богуна, Сірка, доводили існування України як держави, пророкували їй велике майбутнє.

Про життя та діяльність відомої вченої почали писати лише в останнє десятиріччя ХХ ст. Так, у 1994 р. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки імені

В.І. Вернадського (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, НБУВ) та Інститут української археографії НАН України уклали бібліографію праць ученої – «Олена Михайлівна Апанович. Бібліографічний покажчик (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності)». У 1996 р. Управління культури виконкому Запорізької міської ради народних депутатів доповнило бібліографію О. Апанович та опублікувало видання «Берегиня козацької історії. Бібліографічний покажчик творів О.М. Апанович». Інститут рукопису НБУВ та Інститут історії України НАНУ в 1999 р. представили широкому науковому та громадському загалові оновлене видання «Олена Михайлівна Апанович. Біобібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності)».

У 1995 р. на пошану Олени Апанович були видані збірники наукових праць, зокрема ініційований та підготовлений Інститутом історії України збірник «Історія українського середньовіччя: козацька доба» (у двох частинах) з нагоди 75-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності дослідниці та науковий збірник «Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович», укладений Управлінням народної освіти Дніпропетровського облвиконкому та Дніпропетровським обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних працівників. До першого видання увійшли праці таких відомих істориків, як В. Смолій, М. Брайчевський, Ф. Шевченко, М. Кірсенко, до другого – студії М. Ковальського, М. Дмитрієнко, С. Абросимової та інших науковців.

Найбільше журнальних та газетних публікацій, різноманітних привітань з'являлося, закономірно, в ювілейні роки: це студії І. Білик «Під знаком Діви, або гороскоп для Олени Михайлівни» («Літературна Україна»), Л. Дубровіної та В. Грома «Берегиня козацької слави» («Молодь України»), Л. Загороднюк «Зоряний час Олени Апанович» («Народна армія»), О. Маховського «Жінка, яка пише історичну правду» («Шулявка»), М. Дмитрієнко «Штрихи до портрета історика-сучасника» («Українське слово»), М. Лубко «Подвижниця науки» («Вісті»), Д. Ярославчука «Козацька берегиня» («Самостійна Україна») тощо. Хочеться навести цитату зі статті А. Кононюка «Про людей, вірних Запорожжю. Козацька покровя. Штрихи до портрета Олени Апанович» («Запорізька правда», 1991 р.), під якою, на нашу думку, могли б підписатися всі дослідники життя вченої: «Немало цій жінці, охоронцю і постовому козацької Січі, довелося пережити за свій нескорений характер, за твердість духу у відстоюванні принципів науки, історичної правди життя народу, коли ідеологічне керівництво республіки і на місцях вело на історію козацтва жорстоку атаку, жахаючись одного лише слова «Січ».

Олена Михайлівна Апанович народилася 9 вересня 1919 р. в родині залізничника Михайла Йосиповича Апановича, білоруса за походженням, та домогосподарки Каміли Йосипівни Апанович, з польського шляхетського роду Бортновських, у м. Мелекесі Самарської губернії (нині – м. Димитровград Ульяновської області, РФ). Батька постійно «перекидали» з однієї залізничної дільниці на іншу – в Білгород, Харбін, Москву, Суми, Київ, Харків, тому дитинство Олени супроводжували постійні переїзди.

У 1937 р. Олена Апанович із відзнакою закінчила середню школу в Харкові. Вона мріяла про журналістику, отож поїхала до Москви отримувати освіту у Все-союзному комуністичному інституті журналістики при ЦК ВКП (б). У 1938 р. інститут було ліквідовано, і дівчину відправили до Харківського державного педагогічного інституту, на факультет російської мови та літератури, який вона закінчила в 1941 р., коли гітлерівські літаки вже кружляли над містом.

Під час війни перебувала в евакуації – спочатку в Південному Казахстані, в Манкенті, згодом в Башкирії, в Уфі. Короткий час працювала інспектором відділу санітарної освіти в Башкирському наркоматі охорони здоров'я, потім кореспондентом та інструктором вузлового радіомовлення Башкирського радіокомітету.

Коли у травні 1944 р., повернувшись до Харкова, застала напівзруйнований будинок та чужих людей у своїй квартирі, прийняла запрошення знайомих і переїхала до Києва.

Вона мріяла про журналістику, проте ані журналістом, ані вчителем не стала: «Отже, я, філолог за освітою, переступила поріг історичного архіву з дуже туманним уявленням про історію українського козацтва і архівних фондів, а вийшла з нього козакофілом ...», – зізналася вона в одному із своїх виступів.

Важливу роль у визначенні долі О. Апанович відіграв директор Центрального державного історичного архіву УРСР (ЦДІА УРСР), відомий історик Кость Григорович Гуслистий, який своїми працями здійснив вагомий внесок у розробку багатьох питань з історії України, зокрема з української медієвістики. Будучи нащадком запорозьких козаків, учений не лише сам досліджував козащину, але й запалював цією тематикою своїх учнів.

Добрим словом також згадувала Олена Михайлівна й Федора Павловича Шевченка, на той час начальника науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР, висококваліфікованого фахівця-архівіста, знавця своєї справи. «Він зумів нас (слухачів лекцій Ф. Шевченка. – *Авт.*) переконати, що мати справу з архівними документами, зберігати, обробляти, описувати їх – це почесна і вкрай необхідна для кожного суспільства робота»¹.

Спілкування з К. Гуслистим та Ф. Шевченком стало визначальним у подальшій науковій діяльності вченої. «Моя «козацька біографія» почалася в 1944 році...», – писала Олена Михайлівна. Саме тоді її було зараховано науковим співробітником відділу давніх актів ЦДІА УРСР. Через чотири місяці О. Апанович переводять на посаду старшого наукового співробітника², а в червні 1949 р. тридцятирічна Олена Михайлівна стає керівником відділу. Паралельно, протягом недовгого часу, Олена Михайлівна викладала на кафедрі історії СРСР в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка.

Кость Григорович прищепив своїй учениці любов до архівних документів, зокрема з козацької тематики, навчив працювати з ними і розумітися на їхній науковій вартості як об'єктивного джерела. Він же запропонував Олені Апанович і тему майбутньої кандидатської дисертації – «Запорозьке військо, його устрій і бойові

¹ ІР НБУВ. Ф. 374. № 33–35.

² Там само. № 14.

дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.» – і був затверджений її науковим керівником.

З жовтня 1945 по жовтень 1948 р. Олена Михайлівна навчалася в аспірантурі при ЦДІА УРСР за спеціальністю «Історія України». Вже тоді вона стала однією з упорядників збірника документів «Україна перед визвольною війною 1648–1654 (1639–1648)» (1946). Це було перше від 20-х років ХХ ст. академічне видання архівних джерел з історії України козацької доби, яке продовжило археографічні традиції дореволюційних українських істориків. Також Олена Михайлівна брала участь у підготовці Путівника по ЦДІА УРСР, який був укладений у 1948 р., але світ побачив лише через десятиліття.

Отож з кінця 40-х років професійна діяльність Олени Михайлівни була пов'язана з архівами, де вона працювала і як фаховий архівіст, описуючи фонди, і як науковець-дослідник, виявляючи та аналізуючи документальні джерела. На архівних документах були написані монографія О. Апанович «По місцях боїв визвольної війни українського народу, 1648–1654 рр.» (1954), брошури «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (1954, у співавторстві з К. Гуслистим) та «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-х років ХVІІ ст.» (1960), низка статей, де об'єктом дослідження є власне архівні документи, – «Матеріали українських архівів про економічні зв'язки України з країнами Сходу ХVІ–ХVІІІ ст.» (1966), «Джерела ЦДІА УРСР у м. Києві про військову систему України першої половини ХVІІІ ст.» (1971) тощо. «Мені, безперечно, пощастило, що я ввійшла в історичну науку через архів. Моє романтичне захоплення військовою героїкою запорозького козацтва контролювалося архівними документами, фактами. Вони мене міцно утримували на ґрунті справжніх історичних реалій. Архіви пройшли через все моє життя», – згадувала Олена Апанович³.

Ставлячись відповідально до написання дисертаційної роботи, Олена Михайлівна спеціально вивчала військову справу, знайомила з історією воєн та мистецтвом ведення бою: «Оскільки в мене військова тематика, то я дуже добросовісно вивчала військові підручники...». Та головним джерелом з козакознавчої тематики для О. Апанович став унікальний архів Коша останньої Запорозької Січі 1734–1775 рр. (КЗС). Ще в далекому 1931 р. вперше була прийнята спеціальна постанова уряду про видання опису документів архіву КЗС, який почала готувати до друку Н. Полонська-Василенко, проте невдовзі запорозька тематика була згорнута і, як результат, вилучена з видавничих планів ВУАН.

У 1944 р. архів КЗС повернувся з евакуації, і саме на його джерельній базі О. Апанович написала свою кандидатську дисертацію та п'ять статей. У 1965 р. питання про публікацію документів архіву КЗС знову постало на порядку денному. Була проведена велика підготовча робота, розроблено програму і проспект 10-томного видання, в якому брала участь також Олена Михайлівна. Проте історія понад двадцятирічної давнини повторилася знову, і «ідеологічно ворожі» документи вдруге поклали на полицю. Лише за незалежності України, в 1998 р., вийшов перший том багатотомного видання Архіву Коша Запорозької Січі за участю О. Апанович.

³ ІР НБУВ. Ф. 374. № 363. Арк. 2.

У 1950 р. Олена Михайлівна успішно захистила дисертацію (дисертація зберігається в її особовому фонді⁴) і була запрошена на посаду молодшого наукового співробітника до Інституту історії АН УРСР. «Боже, невже я працюю в цьому храмі науки?!», – із захватом думала Олена Михайлівна, адже «наукова робота – це була якась моя зірка, моя мрія». В Інституті історії вона займалася дослідженням проблем соціально-економічного розвитку, громадсько-політичних рухів, військової історії України XVI–XVIII ст. Однак пріоритетною серед наукових і публіцистичних інтересів молодшої вченої була все ж козацька проблематика, передусім історія запорозького козацтва, військового мистецтва українського народу. «Спочатку я увлелася героїзмом козаків на війні, ... документи, з якими приходилось працювати, наче оживали, – перед очима проходили цілі баталії. Працювалося з вдихом...», – розповідала в одному із своїх інтерв'ю Олена Михайлівна⁵.

Вона стала одним з упорядників фундаментального тритомного археографічного збірника документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах» (М., 1953–1954), який, незважаючи на його тенденційність, був важливим документальним джерелом, що репрезентувало універсали і листи Богдана Хмельницького та його сподвижників – Максима Кривоноса, Івана Золотаренка, Мартина Небаби. «Я працювала над архівами і не задумувалася, але події примусили мене серйозніше подивитися на життя... Хочу сказати, що це «возз'єднання» дало поштовх для мого прозріння... Шістдесяті роки зробили з мене мислячу і національно свідому людину. Я стала думати про Україну, про націю»⁶.

Своє формування як історика О. Апанович починала, спираючись на величезну джерельну базу, і все життя зверталася до неї, отримуючи значний обсяг історичної інформації, яку згодом систематизувала в свої наукові концепції. Так, вона була упорядником кількох збірок документів доби Гетьманщини, опублікувала значну кількість праць з історії визвольної боротьби українського народу, зокрема про виступи запорожців проти турецько-татарської агресії, про морські баталії козаків, про пам'ятки козацтва доби гетьманської держави, створила історичні портрети Івана Сірка, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Петрика. Це – «Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст.» (1953), «Історичні місця подій визвольної війни українського народу 1648–1654 років» (1954), «Запорозька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу» (1954), «Переяслав-Хмельницький та його пам'ятники» (1954, у співпраці), «Герой визвольної війни українського народу проти польської шляхти Максим Кривоніс» (1954) тощо.

28 вересня 1956 р. О. Апанович отримала вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Історія України» і була затверджена на посаді старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

⁴ Олена Апанович. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина. Спогади та історіографічний аналіз. Київ, 2000. С. 15.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 374. № 365. Арк. 7.

⁶ Там само. № 18.

Працюючи в Академії, О. Апанович зосередила свою увагу на вивченні історичного періоду, в якому Україна існувала як самостійна держава з повноцінним апаратом управління та потужною армією. На той час поява праць, в яких досліджувалася козацька демократія, власне вже прирівнювалася до подвигу. В 1961 р. світ побачила її монографія «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-ті роки XVII ст.», що відображала спротив українського народу проти турків, роль у цьому Запорозької Січі та її війська, воєнні перемоги. О. Апанович уперше в українській історичній науці актуалізувала питання військової системи України, зокрема спосіб комплектування і мобілізації козацьких збройних сил, їхню організацію, озброєння та матеріальне забезпечення. Основою, підмурком роботи були історичні архівні документи першої половини XVIII ст.

Наступна праця О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969 р.), що була прямим продовженням попередніх студій, стала подією в історичній науці і мала великий суспільний резонанс. Авторка обґрунтувала концептуальну тезу стосовно того, що козацькі збройні сили, навіть в умовах колоніальної політики Російської імперії, яка використовувала їх у своїх загарбницьких цілях, поступово позбавляючи самостійності, становили мілітарний потенціал України. Спираючись на велику кількість джерел, учена на високому фаховому рівні визначила передумови створення козацького війська, через актуалізацію невідомих або маловідомих фактів відтворила феномен української військової справи XVIII ст., висвітлила суспільно-економічні проблеми збройних сил тощо. Проте основну увагу О. Апанович приділила саме періодові, коли почалося поступове перетворення збройних сил українського народу на складову частину російської армії. У своїй монографії авторка спробувала знайти відповіді на актуальні питання історії українського війська, зокрема: які ж нові збройні сили народжувалися в Україні? яке місце в них посідали запорозькі козаки? які взаємини склалися між запорожцями та російською армією? Вона визначила та охарактеризувала всі чотири частини збройних сил України – запорозьке військо, лівобережні, так звані малоросійські, полки, слобідські та охочекомонні (наймані) війська; дослідила такі визначальні питання, як комплектування, мобілізація, організація, озброєння та забезпечення українського козацького війська, сторожова і допоміжна служби в Україні; частину монографії присвятила військовому мистецтву запорожців та їхнім бойовим якостям, мужності, винахідливості, відданості та патріотизму. На підставі фактичного матеріалу вона переконливо довела, що в боротьбі з Османською імперією брало участь не лише козацьке військо, а й усе населення України, що й забезпечило перемогу⁷. Забігаючи наперед, зазначимо, що саме за видання «Збройні сили України в першій половині XVIII ст.» в 1995 р. О. Апанович була відзначена почесною науковою нагородою Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США).

На жаль, книга привернула до себе увагу не лише тих, хто був небайдужим до нашого історичного минулого, але й тих, хто пильно стежив за найменшим відхиленням від загальноприйнятих у Радянському Союзі ідеологічних засад. Саме

⁷ ІР НБУВ. Ф. 374. № 33.

в той період розпочинався черговий наступ на мислячу прогресивну українську інтелігенцію. Отож на профспілкових зборах Інституту історії АН УРСР колектив практично одностайно проголосував за звільнення Олени Апанович, Ярослава Дзири та Олени Компан із формулюванням «за пропаганду націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами». 13 вересня 1972 р. вчена отримала трудову книжку із записом «через скорочення штатного розпису».

Олена Михайлівна у своїх спогадах так описувала ті часи: «Незабутні 60-ті роки, зокрема в Києві, відіграли найважливішу роль в моєму житті. Тоді у мене заходила і розвинулася національна самосвідомість. Рух шістдесятників, спілкування з ними, відстоювання української культури, мови, нації – це для мене було як спалах. І поруч колеги-історики, однодумці, друзі, кожний зі своєю значимістю, науковими досягненнями і доробками – Олена Компан, Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира»⁸.

Р. Корогодський у своїй статті писав: «бунт істориків-дисидентів Олени Компан, Олени Апанович, Михайла Брайчевського за десятиліттями поневірянь виявився непереможним».

Почалися довгі роки переслідувань, дискредитації, заборони друкуватися в Україні. «В течение восьми лет мои работы в Украине не печатались», – згадувала О. Апанович. – После увольнения не только были выброшены мои работы, находящиеся уже в типографиях и издательствах Киева, – от авторов публикаций требовали исключения названий моих трудов из библиографических списков. В историографических обзорах не упоминалось мое имя и замалчивалось то, что сделано мной в украинской историографии».

Вісім місяців Олена Михайлівна залишалася без роботи, марно намагаючись добитися справедливості: ходила до різних інстанцій, писала листи до «сильних миру сього»: «Лишение возможности творчески трудиться для меня равносильно жизненной катастрофе. Научная работа составляет главное содержание моей жизни»⁹.

Повернулася вона до Інституту історії лише в 1995 р., вже в незалежній Україні, коли її та Ярослава Дзиру, згідно з наказом Б. Патона, поновили на роботі як таких, що були звільнені через політичну мотивацію.

У лютому 1973 р. вона нарешті влаштувалася до відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) на посаду старшого наукового співробітника. Майже чотирнадцять років Олена Апанович займалася упорядкуванням та описуванням архівних фондів і рукописних книг, відшукувала та вивчала списки козацьких літописів, матеріали, пов'язані з життям та діяльністю першого президента Української академії наук В. Вернадського. Її зусиллями до наукового обігу були залучені особові архівні фонди мистецтвознавця О. Новицького, етнографів і археолога Я. Новицького, істориків А. Степовича та М. Лілеєва, математиків

⁸ Архів НБУВ. Оп. 2-Л. Спр. 178. Арк. 9 зв.

⁹ ІР НБУВ. Ф. 374. № 56. Арк. 5.

Г. Вороного та М. Остроградського, київського митрополита Платона (Городецького); фамільні та родинні архіви Болсуновських, Дорошенків, Капністів, Радзивіллів, Шодуарів. «Під час опрацювання рукописних документів проймаєшся дивним почуттям, – згадувала Олена Михайлівна, – ти ніби крихітна зв'язуюча ланка між тим часом, що був, і тим, що буде. Доводилось освоювати складну технологію обробки й опису рукописних особових фондів діячів культури. Вивчати чернетки, розбирати різні почерки, скоропис, а це виснажлива праця».

Протягом роботи у відділі рукописів Олена Михайлівна продовжила займатися пропагандистською та популяризаторською роботою, виступаючи в пресі, на радіо, телебаченні, наукових конференціях. Керівництво Бібліотеки відразу ж залучило її до написання колективної монографії «Історія Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР» (1972), де нею були укладені два розділи – «Заснування Всенародної бібліотеки України та її діяльність в роки громадянської війни» та «Фонди і каталоги бібліотеки». Ставлячись з великим пієтетом до бібліотек як до закладів науки та культури, Олена Михайлівна вважала, що тільки держава «...повинна розвивати бібліотечну мережу й піклуватися нею», а, аналізуючи сучасне її становище української культури, з боєм називала його «жалюгідним»: «багато книгозбірень в Україні закривається через нестачу коштів на утримання приміщень, на купівлю книг та злиденну зарплату бібліотекарям».

Праця у відділі рукописів ЦНБ розкрила ще одну грань таланту О. Апанович – вона стала книгознавцем, а, вивчаючи рукописну книгу, – ще й кодикологом та кодикографом. Почали з'являтися її статті, присвячені українській рукописній книзі, зокрема козацьким літописам. Результатом понад десятирічного студіювання кодексів українського походження було написання ґрунтовної монографії «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники» (1983), в якій Олена Михайлівна дослідила історичні збірки – ці «бібліотеки в одному томі», що уклалися і розповсюджувалися Україною у XVIII ст. Найбільшою популярністю серед тогочасного читацького загалу користувалися літописи Григорія Граб'янки і Самовидця. Олена Михайлівна виявила в книгозбірнях України та Росії сім списків літопису Самовидця і сорок шість – козацького старшини Григорія Граб'янки, 30 з яких становили раніше невідомі списки та редакції і були атрибутовані власне дослідницею¹⁰.

Своїми студіями О. Апанович зробила знаними імена діячів української історії, серед яких почесне місце належало представникам козацького соціуму. Нею був розвіяний міф про дикість і некультурність козаків, обґрунтований їхній потяг до книги, підтримання, навіть в умовах агресивної політики Російської імперії, національних культурних та освітніх традицій.

Однією з перших Олена Михайлівна виявила увагу до такого забутого сучасною їй наукою історичного джерела, як маргіналії, – нотатки на полях рукописних книг та стародруків, що містять об'єктивну інформацію про власників, читачів та переписувачів книг, про природні явища та катаклізми, політичні події тощо. На основі досліджень маргінальних записів нею був створений цикл статей, зокрема: «Вкладні, власницькі, дарчі записи і приписки переписувачів XVI–XVIII ст. на руко-

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 374. № 2401. Арк. 1.

писних книгах ЦНБ АН УРСР» («История книги и издательской деятельности». Ленинград, 1977); «Історичні записи на стародруках і рукописних книгах» («История СССР». Москва, 1979. № 2); «Полемічні записи на полях харківського примірника Острозької біблії» («Федоровские чтения». Москва, 1981).

Голова Археографічної комісії при Відділенні історії АН СРСР С. Шмідт у своєму листі на адресу директора ЦНБ С. Гутянського відзначав важливу роботу з вивчення слов'янської рукописної книжності, що здійснювалася в ЦНБ співробітниками О. Апанович і М. Візіром.

З властивою їй енергією та заповзятістю Олена Михайлівна поставилася до вивчення та популяризації архівної спадщини одного з найвидатніших природознавців і мислителів ХХ ст., першого президента Української академії наук Володимира Івановича Вернадського, – спочатку тієї, що зберігалася у фондах рукописного підрозділу Бібліотеки, а потім і документів з архівосховищ Росії.

Саме Олена Михайлівна виявила серед архівних документів відділу рукописів ЦНБ щоденник В. Вернадського за 1918–1919 рр., який відображав період його життя і діяльності в Україні, коли він із групою вчених заснував Українську академію наук, був її першим президентом, а також став одним із фундаторів Національної бібліотеки України.

Вивчивши все про рід Вернадських та діяльність Володимира Івановича в Україні, О. Апанович дійшла висновку, що саме українські сторінки біографії академіка найбільше замовчувалися: офіційне табу було накладене на його козацьке походження, на роздуми вченого про «українське питання», на спогади про історію створення Української академії наук і Національної бібліотеки (особливо дослідницю вразило протиріччя між даними з архівних документів та спотвореним «радянським варіантом» історії ВУАН та НБУ).

«Именно среди архивных материалов Вернадского, в его дневнике и переписке, я обнаружила сведения, что он был Председателем «Тимчасового комітету по заснуванню Національної наукової бібліотеки», займався непосредственно организацией библиотеки, ее комплектованием, разработкой ее устава, на первом этапе был ее директором», – згадувала Олена Михайлівна¹¹.

Саме ці невідомі до того часу факти та документально обґрунтовані висновки про місце й роль В. Вернадського у становленні національної науки, зроблені О. Апанович, стали підставою для клопотання ЦНБ перед Урядом про надання академічній Бібліотеці його імені¹². Отож від 1988 р. вона носить ім'я В.І. Вернадського.

О. Апанович стала ініціатором та співавтором видання «В.И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине» (1984, разом із К. Ситником та С. Стойком), яке отримало значну прихильність читацького загалу.

Про В. Вернадського Олена Михайлівна написала понад 20 наукових та науково-популярних студій – «Бібліотека першого президента» (1984), «В.І. Вернадський на Полтавщині», «Вернадский – читатель», «І любов до України єднала нас» (1988), «Искусство в жизни и творчестве Вернадского» (1989) тощо, виголосила

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 374. № 795. Арк. 2.

¹² Там само. Арк. 3.

низку доповідей на різного рівня наукових конференціях, міжнародних симпозиумах та нарадах. У 1987 р. її було обрано членом Комісії Академії наук УРСР з розробки наукової спадщини В. Вернадського, а в 1988 р. за участь у підготовці експозиції на виставках досягнень народного господарства у Києві та Москві, присвяченої академікові, та за популяризацію ідей Вернадського – нагороджено срібною медаллю ВДНГ.

У 1992 р., продовжуючи досліджувати життя та наукову діяльність В. Вернадського, Олена Михайлівна значний час працювала в Парижі, в Національній бібліотеці та Національному архіві в Інституті Кюрі. Їй вдалося виявити неопубліковану працю вченого, його листи до французького академіка А. Лакруа та спогади французьких колег про Вернадського¹³.

Рік 1991-й – час набуття Україною незалежності – став доленосним і для О. Апанович, позначивши новий етап її наукової роботи, багатий на творчі здобутки, публікації, виступи на наукових конференціях, на просвітницьку діяльність. Учена на решті змогла вільно викладати свої думки, доносити їх до широкого читацького загалу. Газети, радіо та телебачення навперебій запрошували опальну в минулому дослідницю виступити на їхніх шпальтах чи взяти участь у передачах про історію України, зокрема її козацьку добу. Саме тоді світ побачила низка науково-популярних студій – «В якого Бога вірила Січ», «Не пропала їхня слава», «Козацька республіка», «Хортиця», «Засвіт встали козаченьки». У 1991 р. Спілка письменників України одностайно обрала О. Апанович своїм членом.

Історія козацтва в черговий раз ожила в книзі Олени Михайлівни «Розповіді про запорозьких козаків» з промовистими розділами – «Козацька республіка», «Полум'я народного гніву», «Маруся Богуславка – історична постать?», «Запорозькі козаки в Хотинській війні 1621 р.», «Азовське сидіння», «Церква на Запорожжі», «Українська книжка 1622», «Народний герой Максим Кривоніс», «Козацький лицар Іван Богун», «Славетний кошовий отаман Іван Сірко», «Хортиця, її минуле, сучасне і майбутнє»; в статтях «На чолі козацької держави», «Будівничий Української гетьманської держави», «Богдан Хмельницький», «І. Виговський – тактик і стратег», «Гетьман Іван Виговський», «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Конституція Пилипа Орлика».

У цей же період вийшла друком брошура «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», в якій Олена Апанович показала козацького гетьмана як одного з найвидатніших полководців Європи, державного діяча, дипломата, захисника української культури і духовності.

У 1992 р. світ побачили студії – «Свободу уславив», «Українське козацтво – явище планетарне», «Українське відродження завжди було мені дорозе».

У 1993 р. збіркою власних творів із козакознавства «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» Олена Михайлівна, дотримуючись історичної правди, виправляє спотворені радянською ідеологією постаті видатних діячів України XVII–XVIII ст. – полководця Петра Сагайдачного, гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, кошових отаманів Запорозької Січі Івана Сірка та Петра Кал-

¹³ ІР НБУВ. Ф. 374. № 360. Арк. 2.

нишевського, наступника Богдана Хмельницького – Івана Виговського та інших козацьких лідерів («Українець доби відродження», «Світова велич і фатальна помилка Богдана Хмельницького», «Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський», «Найтрагічніший гетьман України», «Славетніший кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко», «Велика ідея гетьмана Івана Мазепи», «Гетьман України – емігрант Пилип Орлик», «Останній кошовий отаман Запорозької Січі»). Михайло Брайчевський у рецензії «Гетьмани, гетьмани, коли б ви повстали ...» на останню збірку називає Олену Михайлівну «найвидатнішим козакознавцем». Вона довела світові, що запорозькі козаки були «лицарями без страху і докору», а їхні отамани – всі без винятку – глибоко духовними особами з блискучою освітою. Ця праця О. Апанович була відзначена Державною премією України ім. Т. Шевченка 1994 р.

Зверталася Олена Михайлівна й до вивчення політичних та міжнародних відносин козацтва, його соціально-економічного становища. На чільному місці серед робіт такої проблематики – статті «Передумови й наслідки ліквідації Запорозької Січі» (1970, у 1993 р. доповнена, вийшла під назвою «Найтрагічніший 1775 рік»), «Демократизм державного устрою й життя Запорозької Січі» (1993) тощо.

Правда про Переяславську раду відтворена вченою у ґрунтовній праці «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність», що побачила світ у 1994 р. Невелика за обсягом, ця книга нівелює всі багатотомні радянські дослідження даної історичної події. В ній подано достовірну інформацію про передумови і процедуру укладання Переяславського договору, розкрито його тяжкі наслідки для українського народу. Авторка переконливо доводить, що Московська держава, а потім Російська імперія порушувала, обмежувала і нарешті зламала договір, знищивши Українську Гетьманську державу, зруйнувавши і зовсім ліквідувавши Запорозьку Січ, перетворила Україну на об'єкт колоніального пограбування. Книга не лише повертає українському народові національну історичну пам'ять, але й застерігає від намагань реанімувати імперію. У «Післямові» Олена Михайлівна написала: «...Україна, пройшовши через віки поневірянь і страждань, стала нарешті незалежною, самостійною державою»¹⁴.

Не полишала своєю увагою дослідниця й «Вернадськіани», публікуючи в українських часописах статті – «В.І. Вернадський і книга», «В одній особі злилися талант і добро», «Ноосфера та історична наука», «Кубанське козацтво», «На зламі століття зломлено зло Російської імперії», «Французькі адреси Володимира Вернадського», «Володимир Вернадський і Чехія» та багато ін.

Незважаючи на перенесену тяжку хворобу, О. Апанович протягом п'яти останніх років свого життя плідно працювала: світ побачили понад 70 статей, переважна більшість яких – з історії українського козацтва, зокрема про українських гетьманів («Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників», «Богдан Хмельницький – полководець» (1995); «Гетьман Іван Виговський» (1997); «На чужині. Але – з Україною. Міжнародна політична діяльність гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика»; «Конституція Пилипа Орлика» (1998); «Похід гетьмана Сагайдачного на Москву» (1999) та ін.). Також нею були написані студії стосовно

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. 374. № 360. Арк. 3 зв.

козацьких літописів та інших документальних джерел з козацької тематики («Козацькі літописці. Самовидець – Роман Ракушка-Романовський. Самійло Величко. Григорій Граб'янка»; «Архів Коша Запорозької Січі» (1995); «Щоденник» Якова Марковича» (1997).

У праці «Чортомлицька Запорозька Січ. До 345-ї річниці заснування» (1998) вперше в історіографії синтезовано історію Чортомлицької Січі, яка проіснувала найдовше з восьми Запорозьких Січей (1652–1709). Перебуваючи у вирі буремних суперечливих подій, які стрясали Україну, – в руїні державного і господарського життя, політичному безладі, старшинській боротьбі за гетьманську булаву, спротиві польсько-московським та турецько-татарським завойовникам, – Чортомлицька Січ зі своїми кошовими отаманами Іваном Сірком та Костем Гордієнком намагалася повернути собі чільне місце в українському житті.

У період національного відродження О. Апанович висунула власну концепцію історії українського козацтва: на її думку, цей національний феномен має тісний зв'язок з ученням В. Вернадського про біо- та ноосферу, а також із працею С. Подолінського про «розподіл сонячної енергії» та її вплив на людську працю на землі. Такий підхід дозволив дослідниці розглянути історію українського козацтва в іншій площині та застосувати до неї критерії оцінки, відмінні від традиційних. Отож у своїй праці «За плугом Господь іде. Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолінського та Володимира Вернадського» (1999) О. Апанович доводить, що агрокультура українського козацтва мала витоки з ментальності нашого селянства: в покозаченій Україні в результаті вільної праці на своїй землі розвинулась інтенсивна економіка, висока агрокультура, поширеною формою господарства стали козацькі хутори. Козацтво зробило свій внесок у створення ноосфери, адже його конструктивна історична діяльність проявлялася не у військових оборудках (війни знищують здобутки цивілізації), а у творчій праці на землі, в державному будівництві, у формуванні особливого фізичного, психічного, духовного та інтелектуального типу людини, наділеної високими якостями патріота і громадянина, який прагне до еволюційного розвитку. Олена Михайлівна писала: «...козак, будучи хоробрим професійним воїном, водночас залишався хліборобом, займався промислами, був творцем матеріальних і духовних цінностей»¹⁵.

У своїй автобіографії О. Апанович писала про свої плани на майбутнє: «В останній час я готую «Козацьку енциклопедію» – збірку статей про буття українського козацтва від А до Я, а також «Козацьку абетку для дітей і дорослих»... Хочеться віддати народу увесь науковий потенціал і знання, нагромаджені майже за півстоліття моєї діяльності»¹⁶.

У 2000 р. вийшла книга О. Апанович «Федір Павлович Шевченко – історик, архівіст, історіограф, археограф, джерелознавець, організатор науки, людина». Віддаючи шану та подяку своєму наставникові та науковому керівнику, Олена Михайлівна згадує, що він розкрив перед нею «чудовий світ архівів та (разом із К. Гусли-стим. – Авт.) захопив запорозьким козацтвом...», яке, в свою чергу, сформувало з

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. 374. № 666.

¹⁶ Архів НБУВ. Оп. 2-Л. Спр. 178. Арк. 10.

молодої вченої справжню українку: «Неможливо займатися історією українського, особливо запорозького, козацтва й не бути патріотом України»¹⁷.

Окремо слід зупинитися на науково-популяризаторській діяльності Олени Михайлівни. Її змістовні виступи на республіканських та міжнародних конференціях завжди привертали до себе увагу своєю неординарністю, досконало підбраною джерельною базою, нарешті – літературним талантом авторки. Це, зокрема, доповіді «Хотинська битва 1621 року та її історичне значення» (Хотин, 1971 р.), «Історична рукописна книга XVI–XVIII вв. у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР» (Ленінград, 1976 р.) та «Поширення рукописної книги в Україні у XVIII в.» (Ленінград, 1985 р.). До 125-річного ювілею від дня народження В. Вернадського О. Апанович оприлюднила доповідь, в якій визначила особливу роль академіка у фундації Національної бібліотеки України. На 1-й та 2-й Хортицьких конференціях (1990–1992 рр.) Олена Михайлівна виголосила доповіді – «Проблеми історії запорозького козацтва на сучасному етапі перебудови історичної науки» та «Концептуальні напрями перебудови експозиції Музею запорозького козацтва на острові Хортиця».

У 1991 р. Сорбонна зустрічала велику групу українських учених з нагоди п'ятої Міжнародної франко-української конференції в Парижі «Козаки. Історична роль. Відображення в літературі та мистецтві». З-поміж численних виступів була й доповідь О. Апанович «Конструктивна історична діяльність українського козацтва»¹⁸, де вона в стислій формі розкрила суть козацтва і визначила його внесок у людську цивілізацію.

На конференції в Переяславі, присвяченій історії краю, Олена Михайлівна виступила з доповіддю «Переяславська рада 1654 року: міфи і реальність» (1992). У Батурині на заходах 1991 та 1994 рр., присвячених гетьману України Івану Мазепі, вчена виголосила промови – «Велика ідея гетьмана Івана Мазепи» та «Гетьман Іван Мазепа – будівничий української культури».

Свою концепцію конструктивної творчої історичної діяльності українського козацтва О. Апанович виклала на наукових конференціях у Нікополі під час святкування 500-річчя козацтва на січових землях.

На науковій конференції «Конотопська битва 1659 р. та її значення в національному поступі України» 1995 р. Олена Михайлівна зачитала доповідь «Застосування гетьманом Іваном Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві», якою довела, що Виговський не повторив, а творчо розвинув стратегію і тактику Богдана Хмельницького на ратному полі, і це дає підстави поставити його в одну шеренгу з іншими видатними полководцями свого часу.

Кожний виступ ученої в науковій, студентській або читацькій аудиторії, перед трудовими колективами, на сторінках української та зарубіжної періодики, по радію і телебаченню не тільки поглиблював знання суспільства стосовно національної історії, але й значно підносив авторитет власне української історичної

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. 374. № 364. Арк. 7.

¹⁸ Там само. № 800.

науки, сприяв її оновленню й міжнародному визнанню. Оленою Михайлівною було підготовлено велику кількість матеріалів для українських енциклопедичних видань, зокрема стосовно історичних діячів українського козацтва, його структурних формувань, органів влади, фортець і укріплених ліній, а також татарських і ногайських орд тощо. Її студії друкувались у численних науково-популярних часописах та щорічниках, серед яких: «Політика і час», «Вітчизна», «Людина і світ», «Музика», «Пам'ятки України», «Українська культура», «Радянська жінка», «Освіта», «Неопалима купина», «Кур'єр ЮНЕСКО», «Книжник», «Всесвіт» тощо; газетах – «Літературна Україна», «Голос України», «Культура і життя», «Друг читача», «Козацька газета», «Народна армія», «Урядовий кур'єр», «Час/Тайм» тощо. «Серед своїх читачів я бачу істориків, літераторів, учених, викладачів, учителів, для яких публікую результати моїх суто наукових досліджень. Але багато пишу й для так званого масового читача: для школярів, студентів, ... для селян, робітників, і роблю це легким літературним стилем викладу. Але я зовсім не поступаюся науковістю. Викладаю важливі нові думки і положення, висвітлюю складні нові питання і проблеми, привожу наукові факти...», – наголосила вона під час виступу на своєму ювілейному вечорі з нагоди 80-річчя в Будинку літераторів в Києві

Олена Михайлівна була науковим консультантом і співавтором у підготовці сценаріїв науково-популярних фільмів з історії козацтва, зокрема: «Не пропала їхня слава», «Гомоніла Україна», «Козак Мамай», «Слава і біда України», «Рід Розумовських», «Останній гетьман», «Райські острови Сагайдачного», «Козацькі могили», та двох повнометражних фільмів – «Ще є час» та «Чорна долина». Вона також є автором сценарію театралізованої вистави «Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа» (К., 1993). «Я радію, що можу поділитися історичними знаннями, набутими мною, з іншими людьми. У мене якось генетично сидять просвітницькі устремління. Я прагну писати правдиву історію і щаслива, що можу тепер робити і свій внесок у найважливішу справу – повернення українському народові вкраденої у нього національної історичної пам'яті, відродження національної свідомості і гідності, виховання українства», – сказала Олена Михайлівна на одному зі своїх численних виступів.

За активну та плідну працю, поширення ідей українського патріотизму, популяризацію знань серед дітей та юнацтва, видатні творчі досягнення на ниві української літератури, активну участь у громадському житті, в духовному відродженні національної культури О. Апанович неодноразово нагороджувалася почесними грамотами та дипломами Президії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Міністерства оборони України, Державного комітету УРСР по телебаченню та радіомовленню, Спілки письменників України, Організації українських націоналістів та ін.

Знаковою була й громадська діяльність Олени Михайлівни. Вона – один із фундаторів Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури, член його Правління; член Президії та Правління Київської організації товариства, голова її історичної секції; очолювала Організаційний комітет зі ство-

рення Волинської організації. Член Ученої ради Держбуду УРСР з питань охорони та реставрації пам'яток історії та культури. Брала участь у напрацюванні концепції збереження національної спадщини. В 1969 р. О. Апанович – член наукової експедиції Українського товариства охорони пам'яток історії та культури з обстеження пам'яток Чигирин, Суботова та Холодного Яру. «Моя дата – 9.09.1919. Ці чотири дев'ятки свідчать, що мені Богом дано дуже насичене енергією життя...», – може цими словами Олени Михайлівни, на нашу думку, хоч до певної міри, можна пояснити її неабиякі активність та працездатність.

Ім'я Олени Апанович нерозривно пов'язане із започаткуванням та розбудовою Державного заповідника на острові Хортиця. Ініціаторами фундації заповідника виступили П. Тронько, тоді заступник Голови Уряду України, разом із колишнім секретарем ЦК КП України А. Скабою та заступником голови Запорізького облвиконкому М. Киценком. У 1965 р. була прийнята постанова Ради Міністрів УРСР «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва». Період політичної відлиги другої половини 1950-х – початку 1960-х років і породжені нею процеси вселяли надії на позитивні зрушення в національно-культурній сфері республіки. О. Апанович, вже відомій на той час ученій-козакознавиці, яка активно виступала за необхідність напрацювання повномасштабної державної програми збереження та увічнення пам'яті запорозького козацтва, запропонували ввійти до консультативної науково-методичної ради з проектування і спорудження Державного історико-культурного заповідника на Хортиці. Переглянувши величезну кількість літератури і документів, врахувавши думки та поради фахівців, міркування, висловлені широкою громадськістю щодо проекту, Олена Михайлівна разом з іншими членами ради виробила узагальнену схему і визначила основні напрями побудови історико-меморіального комплексу, музею та панорами, що мали органічно вписатися в природну частину острова. У 1966 р. О. Апанович виявила і класифікувала пам'ятні місця восьми січей та центрів запорозьких паланок, місця походів козаків та боїв за їхньої участі, нею було складено науковий список-реєстр, що й дотепер має велике значення (він був надрукований в «Українському історичному журналі» (1967) та часопису «Україна» (1967, № 5, 16, 42; 1968, № 9, 39, 51). Пізніше вона згадувала: «Хортиця увійшла в моє серце і душу... Ми тоді жили в якомусь космічному ритмі... пам'ятні місця на Хортиці вивчалися, пам'ятні знаки ставилися»¹⁹.

Роботи зі створення Музею історії запорозького козацтва із п'ятьма діорамами та тематичного етнографічного парку розпочалися, проте просувалися дуже повільно, кошти, що виділялися на будівництво, майже не використовувалися. Проекти забудови острова постійно змінювалися, відкидалося все пов'язане з національною історією, а в 1973 р. ЦК КПУ взагалі скасував своє попереднє рішення про увічнення пам'яті запорозького козацтва і поставив завдання спорудити на о. Хортиця Музей історії Запоріжжя з акцентом на його революційній боротьбі за встановлення радянської влади та соціально-економічних перетвореннях, здійснених у місті з перемогою соціалізму.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 374. № 800. Арк. 2.

Проте ентузіасти на чолі з О. Апанович та першим директором заповідника А. Сокульським не склали рук. У 1983 р. була відкрита перша черга музейного комплексу, а в 1988 р. на Хортицю нарешті було повернуто козацьку тематику і, відповідно, статус «Музей історії запорозького козацтва».

Олена Михайлівна завжди була берегинею козацького острова. Коли наприкінці 80-х років через Хортицю хотіли прокласти трасу нового мосту через Дніпро, вона першою запротестувала проти цього будівництва і звернулась до українців, – як результат, проект був законсервований.

У 1989 р. журнал «Пам'ятки України» при сприянні Українського фонду культури, Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури спорядили наукову експедицію «Запорозька Січ – зруйноване й уціліле» на чолі з О. Апанович. Уперше після Д. Яворницького експедиція ставила своїм завданням не лише комплексно дослідити місця Запорозьких Січей, але й привернути увагу громадськості та зусилля відповідних державних структур до справи врятування національних святинь. Протягом двадцятиденного походу водним шляхом і суходолом через п'ять областей – Черкаську, Полтавську, Дніпропетровську, Запорізьку та Херсонську – було проведено історично-топографічне обстеження й облік пам'ятних місць, пов'язаних із козацтвом, підготовлені науковий звіт «Січові землі наприкінці 80-х років ХХ ст.»²⁰ і звернення до Уряду.

Експедиція мала значний громадський резонанс і поряд із публікаціями О. Апанович відіграла важливу роль у підготовці та проведенні 500-річного ювілею запорозького козацтва.

За вагомий внесок у створення Державного історико-культурного заповідника на легендарному острові Хортиця на початку 1991 р. на засіданні Запорізької міської ради було прийняте рішення «Про надання кандидату історичних наук О.М. Апанович, яка своє життя присвятила вивченню історії запорозького козацтва, звання Почесного громадянина м. Запоріжжя».

У 1999 р. Розпорядженням Президента України Л. Кучми за багаторічну плідну працю та вагомий внесок у розвиток української культури О. Апанович була призначена довічна Державна стипендія²¹.

Померла видатна вчена 21 лютого 2000 р., похована на Байковому цвинтарі в Києві.

Якось, у скрутні часи її життя, в Олени Михайлівни запитали, звідки вона бере сили та витримку, і вона відповіла: «Я просто не можу інакше...»²².

²⁰ ІР НБУВ. Ф. 374. № 58, 62, 66.

²¹ Там само. № 365. Арк. 3.

²² Там само. № 34. Арк. 8; № 2420. Арк. 1.

Список ілюстрацій

1. О.М. Апанович. [1950 р.]. Каталог, № 3032.
2. О.М. Апанович з О.С. Компан. [1950 р.]. Каталог, № 3030.
3. О.М. Апанович на демонстрації. [1950 р.]. Каталог, № 3033.
4. О.М. Апанович. 1951 р. Каталог, № 3031.
5. О.М. Апанович серед колег. [1970 р.]. Каталог, № 3047.
6. О.М. Апанович. [Кінець 1980-х років]. Каталог, 3036.
7. О.М. Апанович у Будинку літераторів. [Початок 1990-х років]. Каталог, № 3046.
8. О.М. Апанович. [1990-ті роки]. Каталог, № 3035.
9. О.М. Апанович на ювілейному вечорі, присвяченому її 80-річчю. [1999 р.]. Каталог, № 3045.
10. О.М. Апанович з сином Сергієм. []. Каталог, № 3042.
11. Характеристика, видана О.М. Апанович ЦДІА УРСР. Серпень 1949 р. Каталог, № 21.
- 12–13. Автобіографія О.М. Апанович. 29 січня 1950 р. Каталог, № 33.
- 14–15. Посвідчення, видане О.М. Апанович ЦДІА УРСР про навчання в аспірантурі. 13 лютого 1950 р. Каталог, № 20.
16. Витяг із протоколу засідання Президії АН УРСР про затвердження О.М. Апанович на посаді молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР. 2 квітня 1951 р. Каталог, № 41.
17. Атестат старшого наукового співробітника. 14 грудня 1956 р. Каталог, № 49.
18. Посвідчення про відрядження до м. Нікополя, видане О.М. Апанович Інститутом історії АН УРСР. 11 липня 1964 р. Каталог, № 51.
19. Посвідчення, видане О.М. Апанович Будинком радіо і телебачення. 15 січня 1970 р. Каталог, № 8.
20. Читацький квиток, виданий О.М. Апанович Центральною науковою бібліотекою АН УРСР. 25 січня 1972 р. Каталог, № 10.
21. Особова справа кандидата історичних наук Апанович Олени Михайлівни. 31 січня 1973 р. Архів НБУВ. Оп. № 2-А. Спр. 178. Арк. 3.
22. Посвідчення, видане О.М. Апанович ЦНБ АН УРСР. 29 грудня 1986 р. Каталог, № 12.
23. Заява О.М. Апанович про прийняття її на посаду старшого наукового співробітника до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. 5 лютого 1973 р. Архів НБУВ. Оп. 2-А. Спр. 178. Арк. 1.
24. Наказ директора ЦНБ УРСР про оголошення подяки О.М. Апанович у зв'язку з її виходом на пенсію. 4 березня 1986 р. Каталог, № 57.

25. Почесна грамота, видана О.М. Апанович Українським товариством охорони пам'яток історії та культури. 9 жовтня 1989 р. Каталог, № 58.
26. Вітальний адрес ЦНБ імені В.І. Вернадського з нагоди 75-річчя О.М. Апанович. 1994 р. Каталог, № 64.
27. Вітальний адрес Спілки письменників України з нагоди 75-річчя О.М. Апанович. 1994 р. Каталог, № 63.
28. Вітальний лист Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги з нагоди 50-річчя наукової діяльності О.М. Апанович. 9 вересня 1994 р. Каталог, № 60.
29. Привітання генерального директора Центру «Український дім» з нагоди присвоєння О.М. Апанович премії Фонду О. та Т. Антоновичів (США). 1995 р. Каталог, № 65.
30. Розпорядження Президента України Л. Кучми про призначення О.М. Апанович Державної стипендії. 1999 р. Каталог, № 67.
31. Вітальний лист Інституту рукопису НБУВ з нагоди 80-річчя О.М. Апанович. 9 вересня 1999 р. Каталог, № 69.
32. Вітальний лист Інституту історії України НАН України з нагоди 80-річчя О.М. Апанович. 1999 р. Каталог, № 74.
33. Виписки з різних архівних джерел про склад та устрій запорозького війська. 1948 р. Автограф. Каталог, № 496.
34. О.М. Апанович. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 1949 р. Каталог, № 92.
35. О.М. Апанович. Стаття «Шевченко про боротьбу українського народу проти соціального і національного гноблення в XVI–XVII століттях». [1964 р.]. Каталог, № 165.
36. О.М. Апанович. «Запорозька Січ». Підготовчі матеріали до статті. [1960-ті роки]. Автограф. Каталог, № 402.
- 37–38. О.М. Апанович. Стаття «Азовське сидіння». [1967 р.]. Каталог, № 148, 149.
39. О.М. Апанович. Стаття «Козацька воля у серці пісні». 1968 р. Каталог, № 154.
40. О.М. Апанович. Стаття «Реестровое козацкое войско». [1970 р.]. Автограф. Каталог, № 169.
41. О.М. Апанович. «Висвітлення в історіографії проблеми збройних сил України в зв'язку з російсько-турецькою війною першої половини XVIII ст.». Підготовчі матеріали до статті. [1971 р.]. Автограф. Каталог, № 499.
42. О.М. Апанович. Стаття «Хотинська битва 1621 року та її історичне значення». [1971 р.]. Автограф. Каталог, № 186.
43. О.М. Апанович. Стаття «Рукописні першоджерела історії філософської думки на Україні XVII–XVIII ст. у фондах ЦНБ АН УРСР». [1976 р.]. Автограф. Каталог, № 194.
44. О.М. Апанович. Стаття «Исторические записи на старопечатных и рукописных древних книгах». Окремий відбиток. 1979 р. ІР НБУВ. Дар № 236.

45. О.М. Апанович. «Летопись Грабянки и ее список в Тихомировском собрании ГПНТБ СО АН СССР» // Сибирское собрание М.Н. Тихомирова и проблемы историографии : сб. науч. тр. Новосибирск, 1981. С. 85–96. IP НБУВ. Дар № 284.
46. О.М. Апанович. [Спогади про наукову діяльність]. [1990-ті роки]. Автограф. Каталог, № 56.
47. О.М. Апанович. «Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина: спогади та історіографічний аналіз». [1990-ті роки]. Автограф. Каталог, № 503.
48. О.М. Апанович. Монографія [«Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі»]. [1990-ті роки]. Каталог, № 102.
49. Заявка на видання книжки О.М. Апанович «Козацька абетка». [1995 р.]. Каталог, № 103.
50. Рішення Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих про створення Київської міської організації Товариства охорони пам'яток історії і культури. 30 вересня 1966 р. Каталог, № 805.
- 51–52. Документи про аварійний стан могили запорозького кошового отамана Івана Сірка та про обговорення питання щодо перепоховання його праху із села Капулівки Нікопольського району на острів Хортицю. 1964–1967 рр. Каталог, № 803.
53. Посвідчення, видане правлінням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури О.М. Апанович. 18 липня 1969 р. Каталог, № 820.
54. Постанова Кабінету Міністрів України про Національний заповідник «Хортиця». 6 квітня 1993 р. Каталог, № 840.
- 55–56. Проект Положення про Національний заповідник «Хортиця». 10 серпня 1993 р. Каталог, № 840.
57. Структура Національного заповідника «Хортиця». [1993 р.]. Каталог, № 840.
58. Функціональне зонування території Національного заповідника «Хортиця». [1993 р.]. Каталог, № 840.
59. Зібрання скульптур монументальної пластики біля Дніпропетровського історичного музею. Каталог, № 2798.
60. Козацький хрест та «половецькі баби». Зібрання Нікопольського історико-краєзнавчого музею. 1989 р. Каталог, № 2799.
61. І. Сірко. Погруддя, с. Капулівка. Каталог, № 2797.
- 62–69. Видання праць О.М. Апанович.
70. Біобібліографічна довідка про О.М. Апанович у ювілейному виданні, присвяченому 100-річчю Інституту рукопису НБУВ.

Summary

The publication represents the archival heritage of the famous Ukrainian historian and public figure, a prominent representative of the scientific and cultural elite of Ukraine in the second half of the twentieth century Olena Apanovych, kept at the Institute of Manuscript of the Vernadskyi National Library of Ukraine. The catalog contains a description of the documents of the personal archival fund, which is a sound source base for the study of the figure of O. Apanovych, her scientific work, in particular as a researcher of the Ukrainian Cossacks and the personality of the first president of the National Academy of Sciences of Ukraine Vernadskyi, creative and community activities.

Olena Apanovych has left a great scientific heritage, but for the general public her name is known, first of all, as the author of numerous scientific and popular scientific works on the history of Ukrainian Cossacks. More than 400 publications of various nature and purpose, including individual and collective monographs and popular books, collections of documents, articles in thematic and periodicals, reviews and speeches at conferences, many of which are retained in her personal fund.

The structure of the catalog is conditioned by the specific composition of the archival documents, concluded on the basic principles of systematization of documents of personal archival funds.

During the systematization of the archive the following groups of documents were distinguished: biographical materials, scientific and creative documents, preparatory materials for scientific works, reviews, documents of official and public activity, epistolary heritage, photo documents, materials of other persons.

Research and involvement in the scientific circulation of the documents of the personal archival fund O. Apanovych will fill the gap in the scientific literature, supplement and concretize knowledge of the history of Ukraine and Ukrainian socio-political and cultural and educational life of the 50–90-ies of the twentieth century evaluate the contribution of a prominent Ukrainian science representative.

The scientific reference apparatus of the publication includes nominal, geographical and indexes of institutions and organizations.

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

**Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису
Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського
Біографічне дослідження
Науковий каталог**

Автори:

Ольга Петрівна Степченко
Ольга Петрівна Бодак
Людмила Сергіївна Щерба

Редактор

Н.М. Зубкова

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

О.М. Литвин, О.С. Боляк

Дизайн обкладинки

О.М. Гальченко

Для дизайну обкладинки були використані
фотографія Олени Апанович 1970 р.
та фото Універсалу гетьмана Богдана Хмельницького
(1654, травня 21(31). Чигирин).

Підписано до друку 06.08.2019. Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Ум. друк. арк. 15,81. Наклад 200 прим. Зам. № 11.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3.

